

Boekbespreking

Knippenberg, H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw*, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Instituut voor Sociale Geografie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1986, 266 pag., f29,—, ISBN 90-6809-017-8 NGS 9.

In onze westerse maatschappij wordt grote waarde gehecht aan schoolbezoek en verwacht men zowel in sociaal als individueel opzicht veel van dat bezoek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de publieke opinie telkens geschokt reageert als er berichten in de pers verschijnen waarin sprake is van toenemend schoolverzuim of van kwaliteitsverlies. De recente discussies over leerplicht, 'back to basics' en 'functioneel analfabetisme' zijn niet nieuw. Voor iemand die maar enigszins op de hoogte is van de geschiedenis van het westerse onderwijs klinken dergelijke geluiden vertrouwd in de oren. Het geloof in de positieve betekenis van het onderwijs is diep geworteld en kent een traditie die teruggaat op ideeën van de 18e eeuwse Verlichting en zelfs van de 16e eeuwse Reformatie. Het feit dat wij dit geloof in de school nu zo vanzelfsprekend vinden is er misschien de oorzaak van dat tot nu toe bijna niemand de achtergronden en de feitelijke ontwikkeling van het schoolbezoek historisch onderzocht heeft. Waarom gaan kinderen naar school (ook al is er geen leerplicht), waarom doen ze dat in de loop der tijd vaker en langer en waarom doen ze dat in bepaalde streken van ons land meer dan in andere? Deze vragen lagen ten grondslag aan het dissertatie-onderzoek van Knippenberg naar de onderwijsdeelname aan het lager onderwijs in de 19e eeuw.

Het proefschrift omvat twee delen. Het eerste deel geeft een analyse van de landelijke groei van het lager onderwijs gedurende de gehele 19e eeuw. In het tweede deel worden de regionale verschillen in onderwijsdeelname rond 1870 beschreven en verklaard. Het eerste deel begint met een vergelijking van het Nederlandse deelnameniveau rond 1800 met dat van de andere Europese landen. Uit deze vergelijking blijkt dat Nederland tot de 'koplopers' behoorde. Als oorzaken noemt Knippenberg de door de staat gesteunde protestantse ideologie met haar nadruk op het kunnen lezen van de bijbel, de relatief grote welvaart, de oriëntatie op handel en scheepvaart en de in verhouding sterke verstedelijking en commercialisatie van de land-

bouw in de voorafgaande periode van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In de 19e eeuw steeg de deelname onder de invloed van een aantal factoren gestadig tot 1870. De stijging in de eerste helft van de 19e eeuw moet vooral gezien worden als het gevolg van de invoering van de wet van 1806 en de daarop gebaseerde provinciale reglementen. De achtergronden van dit stelsel waren meer van politieke en zedelijke dan van economische aard. Na de wet van 1857 kregen economische factoren een grotere betekenis. Economische groei maakte een duurder onderwijsstelsel mogelijk; tegelijkertijd brak het inzicht door, dat onderwijs de arbeidskwalificatie zou kunnen verbeteren. Toch bleven ook politieke factoren een belangrijke rol spelen. Zo is de schoolstrijd duidelijk van invloed geweest op de omvang en de aard van het onderwijsaanbod. Deze strijd maakte grote delen van de bevolking meer 'school-minded'. Demografische factoren zijn voor verloop van onderwijsdeelname van beperkte invloed geweest en geografische factoren hebben hoogstens indirect bijgedragen tot de groei van de onderwijsdeelname.

Tussen 1870 en 1900 was de toename relatief gering. Dit was deels het gevolg van de opkomst van andere schooltypes (bewaarscholen en middelbaar onderwijs) en deels te wijten aan een economische stagnatie door de landbouwcrisis. Toch was de deelname aan het lager onderwijs aan het eind van de 19e eeuw dermate groot, dat de invoering van de leerplicht in 1901 slechts een beperkte verhoging te weeg kon brengen. Een verrassende uitkomst van deel 1 is tenslotte dat er geen verband kon worden vastgesteld tussen de deelname aan het lager onderwijs en het industrialisatieproces. Misschien dat er wel een verband bestond tussen industrialisatie en de opkomst van het voortgezet onderwijs.

Een groot deel van de studie wordt in beslag genomen door een analyse van de regionale verschillen. Aan het begin van de 19e eeuw hadden de noordelijke provincies een veel hoger deelnamepercentage (tussen de 10 en 25% meer) dan de zuidelijke. Hoewel de verschillen in de loop van de eeuw afnamen, hadden Groningen en Friesland in 1900 nog steeds de hoogste deelnamecijfers. Om dit redelijk stabiele patroon te verklaren voerde Knippenberg een regressie-analyse uit op de deelnamepercentages van 82 schooldistricten in het jaar 1870. Met behulp van de LISREL-benadering testte hij een analyse-model, dat een uitwerking was van het in deel 1 gegeven rompmodel. Als onafhankelijke variabelen koos hij indicatoren voor industrialisatie, commercialisatie van de land-

bouw, welvaartsniveau, publieke uitgaven, culturele modernisatie etc. Kortom, de verschillende economische, politieke, culturele, demografische en geografische aspecten van de regionale maatschappelijke context en de ruimtelijke situering werden geoperationaliseerd in een aantal gemakkelijk vast te stellen kerngetallen. Als afhankelijke variabelen werden gekozen deelnamepercentages, gedifferentieerd naar sekse, leeftijd en seizoenen.

Hoewel een groot percentage van de regionale verschillen met het model verklaard kon worden, bleek het antwoord op de vraag naar de relatieve betekenis van de in het model opgenomen factoren tamelijk gecompliceerd te zijn. Dit antwoord hangt namelijk af van de leeftijdsgroep die bekeken wordt. Bovendien doen zich verschillen naar geslacht en seizoenen voor. Globaal gesproken speelden culturele, demografische en politieke factoren bij de deelname van jongere kinderen (tot ca. 9 jaar) een belangrijke rol, terwijl de deelname van oudere kinderen (vanaf ca. 9 jaar) vooral met economische factoren in verband gebracht dient te worden. Verder bleek nog een aantal specifiek lokale factoren een rol te spelen, zoals voor meisjes in het zuiden de spreiding van vrouwelijke onderwijscongregaties.

Wat is de winst van deze studie? In de eerste plaats geeft de studie een gedetailleerd beeld van de feitelijke ontwikkelingen en vult daarmee een duidelijk gat in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis. Knippenberg is in dit opzicht zeer nauwgezet en verantwoord te werk gegaan en hij heeft daarbij bijna geen (potentiële) bron onbenut gelaten. Juist door zijn nauwgezetheid kon Knippenberg het beeld dat een aantal bekende studies over de toestand in de 19e eeuw heeft opgeroepen corrigeren en was hij in staat om de auteurs ervan op enkele feitelijke onjuistheden te wijzen. Dit is bijvoorbeeld het geval met de bijdrage van Dasberg en Jansing aan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (later verschenen als *Meer kennis meer kans*, 1978) en de al wat oudere publicaties van J. C. Vleggeert over kinderarbeid.

In de tweede plaats heeft Knippenberg een redelijk geslaagde poging ondernomen om de groei van de onderwijsdeelname en de regionale verschillen in schoolbezoek te verklaren. Mogelijke verklaringen voor de groei van het onderwijs in de 19e en 20e eeuw waren er altijd wel. De grote verdienste van Knippenberg echter is dat hij, als een van de weinigen, al deze verklaringen heeft geprobeerd te toetsen en daarbij niet van een al te eenvoudig model is uitgegaan. Al is het door de complexiteit van de onderzochte fenomenen geen strakke toetsing geworden en zijn de verschillende oorzaken niet altijd even 'hard' vast te stellen, toch is de winst duidelijk. Een aantal zeer gangbare verklaringen

bleek niet langer houdbaar. Bovendien heeft de studie het nut van nieuwe analyse-technieken voor historisch onderzoek aangetoond. Er ligt voor wat dit laatste betreft overigens nog veel terrein braak.

Ondanks deze winstpunten, zie ik ook een aantal beperkingen. Voor wat de beschrijvende kant van de studie betreft heeft Knippenberg het zich relatief gemakkelijk gemaakt. Hij is uitgegaan van de onderwijsdeelname en hij heeft daarmee het veel moeilijker te operationaliseren begrip 'geletterdheid' omzeild. Slechts hier en daar spreekt hij over geletterdheid en houdt hij min of meer impliciet vast aan het naïeve beeld, dat school(bezoek) en geletterdheid bijna synoniem zijn. Juist over 'geletterdheid' en de mythes rond dat begrip zijn de laatste jaren enkele interessante buitenlandse studies verschenen (o.a. van H. J. Graff en uit de hoek van de Franse Annales-school). Het voordeel van het begrip 'geletterdheid' boven 'onderwijsdeelname' is dat het de onderzoeker dwingt vragen te stellen naar de aard van het onderwijsaanbod en naar de *gevolgen* van de onderwijsdeelname. Nu stipt de studie dit slechts zijdelings aan en is pas een eerste, zij het noodzakelijke, stap gezet.

Voor wat de analytische kant van de studie betreft is een aantal interpretaties van gevonden samenhangen niet geheel bevredigend. Een enkel voorbeeld: Knippenberg constateert aan de ene kant dat naast commercialisering van de landbouw ook godsdienst een onafhankelijke werking heeft; een relatief hoog percentage protestanten gaat samen met een in verhouding grote onderwijsdeelname. Aan de andere kant blijkt protestantisme sterk samen te hangen met de indicator voor 'modernisering', namelijk de daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Als ook nog commercialisatie van de landbouw en protestantisme met elkaar blijken samen te hangen, dan zit Knippenberg met een interpretatieprobleem. Op zo'n moment dreigt de Alles-hangt-met-alles-samen oplossing uit de hoed te komen. Hier had Knippenberg misschien beter een verband kunnen zoeken met 'overherigheid' (mate van feodalisering), een van de vondsten uit het proefschrift van Stuurman over verzuiling dat Knippenberg overigens wel voor andere verklaringen gebruikt. Maar zoets zou een her-analyse nodig hebben gemaakt. Bovendien zou dan misschien gebleken zijn dat collectieve mentaliteiten slechts heel langzaam veranderen en een positieve houding tegenover de school maar ten dele uit de veranderingen binnen het bestek van een eeuw te verklaren valt. Ondanks deze kanttekeningen blijft het een boeiende en welkome studie.

Sj. Karsten

P. Marks Greenfield, *Beeldbuiskinderen, over de effecten van televisie, computers en computerspellen*, Intro, Nijkerk, 1986, 160 pag., f27,50 ISBN 9026618190.

De televisie is niet meer weg te denken uit ons leven en computers en computerspellen winnen steeds meer terrein. In dit boek komt de vraag aan de orde hoe we deze media verantwoord in opvoeding en onderwijs kunnen gebruiken. Beschreven wordt welke bijdrage de televisie en de computer kan leveren aan de ontwikkeling van het kind. In het boek gaat het over kinderen van drie tot dertien jaar. Het boek is een vertaling van de in 1984 verschenen Engelse uitgave 'Mind and Media. The Effects of Television, Videogames and Computers', bij Fontana Paperbacks, London.

Na een algemene inleiding over de invloed van de elektronische media (hoofdstuk 1), wordt een vijftal hoofdstukken aan het medium televisie gewijd. Daarbij wordt het medium film niet afzonderlijk, maar als een onderdeel van de televisie behandeld. Verschillende onderwerpen passeren de revue. Zo staat in hoofdstuk 2 en 3 de vaardigheid van televisiekijken centraal. Duidelijk wordt gemaakt dat het beheersen van de televisietaal afhankelijk is van cognitieve rijping van de kijker en ervaring met het medium. De auteur benadrukt dat televisie-kijken geen zinloze activiteit is, maar dat kinderen die vertrouwd zijn met de symbolische werking van het medium hiervan kunnen profiteren. Met name wanneer het gaat om het verwerven van informatie over dynamische processen (handelingen en veranderingen) is de televisie volgens de auteur uitermate geschikt. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de invloed die de televisie heeft op de beeldvorming van de sociale realiteit. De auteur maakt duidelijk dat televisie niet alleen stereotiepe opvattingen over de werkelijkheid kan bevorderen, maar ook een machtig instrument is om positieve attitudes ten opzichte van bijvoorbeeld sekse-rollen en minderheden te bewerkstelligen. In hoofdstuk 5 komt aan de orde welke bijdrage de televisie kan leveren aan het verkleinen van 'educatieve achterstanden' van kinderen. In dit verband wordt ingegaan op de leereffecten van educatieve programma's zoals Sesamstraat. In hoofdstuk 6 wordt de televisie ten slotte vergeleken met andere media. Met name de waarde van de televisie in relatie tot het gedrukte woord en de radio wordt besproken. In dit hoofdstuk houdt de schrijfster een vurig pleidooi voor een juist gebruik van de televisie in het onderwijsleerproces, om de educatieve mogelijkheden van het medium optimaal te benutten.

Deze hoofdstukken over de televisie bieden een

verfrissende kijk op de invloed van dit medium. De auteur blijft niet steken in de mogelijk schadelijke effecten, waarover al zoveel gesproken en geschreven is, maar probeert zoveel mogelijk ideeën aan de hand te doen om het medium op een constructieve manier te gebruiken. Daarbij wordt voortdurend gewezen op de rol die opvoeders kunnen spelen. Over wat ouders en de school in dit opzicht kunnen doen wordt inspirerend geschreven. De aansprekende toon van het betoog gaat wel enigszins ten koste van de degelijkheid. Niet zelden worden uit enkele onderzoeken verstrekkende conclusies getrokken of worden onderzoeksresultaten, voor zover zij dienstig zijn aan het betoog, kritiekloos beschreven. In hoofdstuk 5 over het verkleinen van educatieve achterstanden wordt bijvoorbeeld wel heel gemakkelijk mede op basis van onderzoek naar de leereffecten van educatieve programma's geconcludeerd, dat de televisie een belangrijke bijdrage kan leveren aan het opheffen van ontwikkelings- en onderwijsachterstanden. Deze conclusie is te stellig. Niet zelden blijkt uit onderzoek dat educatieve programma's slechts tot een marginale kennisvermeerdering leiden.

In hoofdstuk 7 en 8 staat de computer centraal. De schrijfster brengt naar voren dat dit medium met de televisie gemeen heeft dat de informatie de gebruiker via het scherm bereikt, maar van de televisie verschilt doordat van de gebruiker meer activiteit wordt gevraagd. In hoofdstuk 7 over computerspellen verzet zij zich tegen het veel gehoorde standpunt dat computerspellen geestdodend zouden zijn. Mede aan de hand van analyses van populaire computerspellen maakt zij op pakkende wijze duidelijk dat het tegendeel waar is. Kinderen leren spelenderwijs verschillende gegevens gelijktijdig te verwerken en doen ervaring op met complexen van interacterende variabelen. Bovendien is volgens de auteur het spelen van computerspellen een uitstekende oefening voor de oog-hand coördinatie, een basale vaardigheid in de cognitieve ontwikkeling van het kind. In hoofdstuk 8 breekt zij een lans voor het gebruik van de computer in het onderwijs. Enthousiast wordt geschreven over de mogelijkheden van de computer voor tekstverwerking, over het gebruik van educatieve programma's en het programmeren door kinderen zelf. Daarnaast tracht de auteur het vooroordeel weg te nemen dat het werken met computers tot individualisme leidt. Volgens haar leidt het met z'n tweeën werken aan een computer tot een grote mate van samenwerking.

Ook deze hoofdstukken over de computer vormen boeiende leesstof. Het gebrek aan onderzoek op onderhavig terrein is voor de auteur geen probleem in haar zoektocht naar de mogelijkheden van de elektronische media in opvoeding en onderwijs. Op basis van analyses van computerspellen, eigen observaties en het weinige onderzoek dat wel

voorhanden is, biedt zij de lezer een boeiende en interessante verhandeling over dit onderwerp. Wel moet de lezer er op bedacht zijn dat het grootste deel van het betoog een veronderstellend karakter heeft en nader onderzoek verlangt.

In het laatste hoofdstuk van het boek (hoofdstuk 9) wordt gepleit voor integratie van alle elektronische media in het onderwijs. Betoogd wordt dat elk medium zijn sterke en zwakke kanten heeft en bepaalde typen informatie en bepaalde vormen van denken en waarnemen accentueert. De media waaraan kinderen en volwassenen in het dagelijks leven een groot deel van hun tijd besteden, dienen volgens de auteur dan ook binnen het onderwijs een plaats te krijgen die hun op grond van hun mogelijkheden toebehoort. Deze aansprekende stelling wordt toegelicht aan de hand van inspirerende voorbeelden, waarbij steeds weer de begeleiding tijdens het gebruik van deze media wordt onderstreept.

Samenvattend kan gesteld worden dat dit boek

zeer de moeite van het lezen waard is. Ouders en onderwijzers die zich bekommeren om de (mogelijke) invloeden van de moderne massamedia op kinderen, kunnen uit dit boek vele inzichten opdoen over de wijze waarop de massamedia constructief in opvoeding en onderwijs gebruikt kunnen worden. De bruikbaarheid van het boek wordt nog vergroot doordat in de Nederlandse versie na het laatste hoofdstuk verwijzingen naar leermethoden, materialen en literatuur over televisie-opvoeding en kinderinformatica zijn opgenomen. Maar ook onderzoekers kunnen hun voordeel met dit boek doen. Weliswaar biedt het boek geen gefundeerde wetenschappelijke verhandeling over de invloed van de massamedia tijdens de groei naar volwassenheid. Maar het boeiende betoog en de vele door de auteur geponeerde veronderstellingen kunnen zeker het denken en het onderzoek op dit terrein stimuleren.

M.W. Vooijs

Mededelingen

Symposium Waarderingstheorie en Zelfconfrontatiemethode

Op 8 mei 1987 wordt te Nijmegen door de Vakgroep Klinische Psychologie en Persoonlijkhedsleer van de Katholieke Universiteit het tweede symposium georganiseerd rond de waarderingstheorie en zelfconfrontatiemethode.

Als centraal thema wordt ditmaal gekozen 'de onbereikbare ander' (Fugit Amor) en wel tegen de achtergrond van onze individualiserende cultuur. Prof.dr. H.J.M. Hermans (persoonlijkheidspsycholoog, K.U. Nijmegen) behandelt dit thema met betrekking tot inhoud en organisatie van het persoonlijk waarderingseven; prof.dr. L. Verhofstadt-Deneve (ontwikkelings- en persoonlijkheidspsychologe, R.U. Gent) benadert het vanuit een dramaturgische opvatting van de persoonlijkheid; prof.dr. J.A. van der Ven (theoloog, K.U. Nijmegen) belicht het vanuit het perspectief van de religieuze ervaring; drs. H. Kempen (cultuurpsycholoog, K.U. Nijmegen) legt een verband tussen de Fugit Amor ervaring en de westerse cultuur. Prof.dr. W. van Gilst (methodoloog, Erasmus Universiteit Rotterdam) geeft informatie over recente computerprogramma's voor waarderingsonderzoek.

Voor nadere inlichtingen: Mevrouw W. Cloosterman, tel. 080 - 51 25 75 ('s-ochtends).

Conferentie Gemeentelijk Onderwijsbeleid en Onderwijsbestuur

Deze conferentie, georganiseerd door de Vakgroep Onderwijskunde van de Universiteit van Amsterdam, wordt gehouden op 12 en 13 mei 1987 in het Amsterdams Pedologisch Centrum, IJsbanaanpad 9, te Amsterdam. Voor deelname dient men zich voor 31 maart 1987 in te schrijven.

Voor nadere inlichtingen en inschrijving: Secretariaat Conferentie Gemeentelijk Onderwijsbeleid en Onderwijsbestuur, Mevrouw M. C. Bense, tel. 020 - 525 2933 (op maandag- en dinsdagochtend).

Symposium Leerlingenbegeleiding

Ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Stuurgroep Begeleiding Voortgezet Onderwijs wordt op 11 april 1987 te Enschede een symposium georganiseerd onder de titel 'Leerlingenbegeleiding Anno 1987'. Er wordt een 25-tal workshops georganiseerd, o.m.: Begeleiding faalangstige leerlingen; Begeleiding dyslectische leerlingen; Zelfdoding onder jongeren; Puberteit en zorgwekkende acting-out.

Nadere inlichtingen bij: Carla Bleijenbergh, secretariaat symposium, Postbus 599, 7500 AN Enschede; tel. 053 - 81 83 91 ('s-ochtends).

International Conference Learning Disabilities

Op 3 en 4 september 1987 vindt te Amsterdam een internationale conferentie plaats over het thema LEERSTOORNISSEN, die georganiseerd wordt onder auspiciën van PAOS (Postacademisch Onderwijs Sociale Wetenschappen) en de IARLD (International Academy for Research in Learning Disabilities). De Hoofdt thema's van deze conferentie zijn: - definitie en predictie, - neuro-anatomische aspecten, - neuropsychologische aspecten, - cognitieve en informatieverwerkingsaspecten, - uitkomsten, - behandeling/remediëring.

De conferentie is bestemd voor hen die wetenschappelijk onderzoek doen, onderwijs geven, of in de beroepspraktijk werken op het gebied van leerstoornissen. Tijdens de conferentie is er voor deelnemers beperkte mogelijkheid tot het presenteren van een kort research-paper (15 minuten per paper).

Uitgebreide informatie over het conferentieprogramma, alsmede inschrijfformulieren zijn verkrijgbaar bij: PAOS, Postbus 325, 2300 AH Leiden, tel.: 071 - 27 80 27.

Inhoud andere tijdschriften

Pedagogisch Tijdschrift
11e jaargang, nr. 6, 1986

Basisvorming in het onderwijs

Het advies van de WRR over basisvorming in het onderwijs, door M. A. J. M. Matthijssen

De basisvorming: vijf vragen beantwoord, door C. F. van Parreren

Niveaus van basisvorming: hinken op twee gedachten? door W. H. F. W. Wijnen

Basisvorming en het ontwerpen van onderwijsleersituaties voor 12-16 jarigen, door J. Terwel

Legitimatatieproblemen in de basisvorming, door C. A. C. Klaassen

Tussen verzet en inzet: wat bezielt het onderwijs? door H. J. M. Hermans

Maximalisering van de basisvorming en de motivatiecrisis in het onderwijs, door K. Doornbos

De relatie tussen didactische vernieuwingen en het opleiden van leraren, door A. M. P. Knoers

Tijdschrift voor Onderwijsresearch
11e jaargang, nr. 6, 1986

Weder-Keren-de Kansen? Een log-lineaire analyse van het effect van aanvullende kwalificaties voor onderwijsmobiliteit 1925-1955, door R. Popping en J. Peschar

Voorspellingen van uitgeverijen over de effecten van onderwijspakketten economie voor Mavo, door F. J. M. Wolters

Bekroond ORD Paper 1986: Ontwikkeling en validering van een computer-attitudeschaal, door M. J. Crombach, M. J. M. Voeten en H. J. M. Feenstra

Notities en Commentaren

Wolters' ongerechtvaardigde conclusies. Een kritisch commentaar op 'De functie van deel-geheel-schema's in het rekenonderwijs: een terugblik', door L. W. C. Tavecchio, M. Beishuizen, J. N. van den Berge en M. W. Bleek

De invloed van semantische structuurkenmerken op het oplossen van redactieopgaven. Een reactie op 'Wolters ongerechtvaardigde conclusies' door M. A. D. Wolters

Scholen verschillen: bespreking van een intrigerend proefschrift over de organisatie en effectiviteit van scholen, door F. van der Krogt en C. van Vilsteren

Tijdschrift voor Orthopedagogiek
25e jaargang, nr. 12, 1986

Sprekend verleden, door J. G. Brandsma en A. A. J. van Peet

Multi-problem gezinnen; interpretatiekaders (I), door H. Baartman en J. Dijkstra

Seksueel misbruik van peuters en kleuters, door F. Lamers-Winkelmann

Ontvangen boeken

Groot, A. D. de, *Begrip van evalueren*. Uitgeverij Vuga, 's-Gravenhage, 1986, f 39,50.

Hattink, J. J. A., *Symlog in de schoolklas*, VU Uitgeverij, Amsterdam, 1986, f 49,50.

Kemenade, J. A. van (Red.), *Onderwijs: Bestel en beleid 2. Onderwijs en samenleving A. Wolters-Noordhoff*, Groningen, 1986, f 57,-.

Peeters, H. F. M. & F. J. Mönks (Red.), *De menselijke levensloop in historisch perspectief*. Van Gorcum & Comp., Assen, 1986, f 42,50.

Toussaint-Dekker, A., *Boek en school*. Spruyt, Van Mantgem & De Does, Leiden, 1987.

Woltjer, G. & H. Janssens, *Wat is er met dat kind?* Wolters-Noordhoff, Groningen, 1986, f 32,50.